

AMIR TEMUR SHAHSI XORIJIY TADQIQOTLAR TAVSIFIDA

R.Shukurov

Nizomiy nomidagi O'Zmpu dots, v/b., PhD

Sohibqiron Amir Temur hayoti va faoliyati Vatanimiz tarixining ziddiyatli va murakkab davriga to'g'ri keldi. Ma'lumki, Amir Temurning Movarounnahrni birlashtirish yo'lidagi amaliy harakatlari 1360 yildan, Tug'luq Temur xizmatiga o'tgan kundan boshlangan.

Ulus beklari dushmanga qarshi birlashib kurashish o'rniga, har tomonga qochib ketadilar. Amir Temur Tug'luq Temur ishonchiga kiradi. Biroq, uning o'g'li-taxt vorisi Ilyosxo'ja bilan aloqasi murakkablashuvi Temurbekning amir Xusayn bilan o'zaro ittifoq bo'lishini taqozo etdi. Afsuski, amir Xusayin Temurbekning qayn og'asi bo'lishiga qaramay, "Loy jangi"da hiyonat yo'lini tanlashi, ittifoqchilar orasidagi munosabatlarning yomonlashuviga olib keldi.

1370 yilda, Balx jangida, Amir Husaynni mag'lub etib Mavoraunnahr hokimiyatini qo'lga kiritgach, o'zi tuzgan davlatga 35 yil bosh bo'ldi, 27 mamlakatni birlashtirib, buyuk imperiyani tuzdi. U o'z imperiyasini Turon, ya'ni turkiy xalqlar davlati deb atadi. Shuning uchun uning nomidan chiqqan farmonlar "Men kim Turon hukmdori Temurbek so'zim ..." deb boshlangan. U tarixda Movarounnahr va Xuroson bекliklarining markazlashgan harbiy-feodal davlatga birlashtirgan buyuk davlat arbobi, harbiy sarkarda, turk davlatchilik tarixiga ilk bor mukammal qonunchilikni, mamlakatni qonun asosida boshqarishni kiritgan odil hukmdor hisoblanadi.

Amir Temur shaxsi barcha zamonlarda olimlarning diqqat markazida bo'lib keldi. Quyida sohibqiron Amir Temurning faoliyati bilan bog'liq ayrim ibratli tarixiy voqealar haqida so'z yuritamiz.

XIV-XV asr arab dunyosida, Misr tarixchilar orasida mashhur, Amir Temur bilan bir necha marta uchrashib suhbatlashgan, Amir Temurning ilmiy va ma'naviy salohiyatiga tan berib, u haqda o'z xotiralarini yozib qoldirgan Ibn Xaldun, o'zining "Asabiya" (vatanparvarlik) to'g'risidagi asarida: "forslar va arablar dunyoda peshvo millatlik asrini o'tab bo'ldi, endi bu rol Amir Temur dahosi tufayli turklarning qo'lga o'tdi" degan yuksak bahoni bergan. Ibn Xaldun Amir Temurning Suriyaga harbiy yurishi davrida (1401 yil yanvar-febral) Damashq qalasida asirda bo'lgan. Amir Temur u bilan shaxsan qiziqqanligini suriyalik shayx ibn Muflix orqali xabar topib, Dashashqdan qochish yoki Amir Temur huzuriga borishga ikkilanadi. Nihoyat, taqdirga tan berib, uning huzuriga boradi. Ibn Xaldun 35 kun davomida Amir Temur bilan davomli suhbatda bo'ladi. Ular bir-birlarini obdon o'rganadilar. Ibn Xaldun Sohibqironga Alloh nasib etgan tarixiy vazifasini yuksak darajada bajarganligini ta'kidlaydi. Suhbat davomida Ibn Xaldunning buyuk alloma ekanligiga ishongan Amir Temur esa, unga hurmat bajo keltirib, Damashq uchun arablarga yengil sulxga rozilik bildiradi.

Ibn Xaldun Qoxiraga qaytgach, yozgan xotiralarida Amir Temurga nisbatan biron marta ham salbiy o'xshatishlar ishlatmay, uni hurmat bilan tilga oladi. Ibn Xaldun arab tarixchilari orasida Amir Temur shaxsiyatiga juda to'g'ri baho bergan alloma bo'lib, Amir Temur uning

tasavvurida nafaqat “yirik sarkarda va davlat arbobi, balki o'ta bilimdan, o'qimishli, o'z davrining ma'rifatli kishilaridan biri” bo'lgan.

Shuning uchun Amir Temur ulkan davlatning asoschisi va rahbari sifatida butun faoliyatini o'z davlatining mustahkam asosi bo'lgan yaxlit ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tizimni yaratish va saqlab qolishlikning nazariy prinsiplari, qonun va qoidalarini to'g'ri belgilashga qaratdi. Amir Temur fuqorolarning, jamiyatning, davlatning hayotida tartib o'rnatish mexanizmlari bo'lib ishlaydigan qonunlarni belgilashni o'zining eng birinchi burchi deb hisoblagan. Shu bois, u mamlakat qonunchiligining asosi sifatida “Tuzuklar”ni turkiy tilda yaratdi. Unga amal qilishni qat'iy yo'lga qo'ydi.

Birinchidan, davlat qonunchiligida islom ahloq va odab normalarini zarur tartib qoidalari bilan birga qo'shgan holda qonun chiqarish va farmoyishlar berish, odamlarni qonunlar bilan ta'qiqlangan ishlardan tiyish, ajnabiylarni siqib qo'ymaslik, har bir mansabdor shaxs o'z vazifalarini adolat bilan bajarish va undan chetga chiqmaslik, qabul qilingan qoida va qonunlar, farmoyishlar bosh kuchga ega bo'lishi hamda hukm faqat qonun bo'yicha chiqarilishi lozim bo'lgan.

Amir Temur faoliyatiga baho berishda ilmiy va badiiy ijod ahlida ikki xil yondashuv, ya'ni obyektiv va subyektiv yondashuvlar mavjud. Sovet davri tarixshunosligida Amir Temur faoliyatiga baho berishda, bir yoqlama salbiy qarashlar hukm surdi. Uni bosqinchi, qonxo'r, vaxshiy qilib ko'rsatishga mayillik ko'chli bo'ldi. Sovetlargacha chop etilgan rus va g'arbiy Yevropa adabiyotlarida obyektivlik ancha yuqori bo'lgan. Ayniqsa, G'arb tarixshunosligida Amir Temur shaxsiga, faoliyatiga baho berishda obyektivlik yanada yorqin ko'zga tashlandi. Hatto K.Marks Amir Temur faoliyati haqida gapirib, “Temur o'zi tuzgan yangi saltanatda adolatli qonunlar joriy etdi”¹⁸, deb yozgan. Lekin, Sovet davri tarixshunosligida K.Marksning bu fikri ilmiy jamoatchilikdan yashirilgan.

Germaniyalik professor Bert Fagner “Amir Temurning ma'muriy isloxotlari va ularning O'rta Osiyo, Eron va Hindiston davlat idoralariga ta'siri” nomli maqolasida shunday deydi: Amir Temur hech qachon o'zini Chingizxon izdoshi deb hisoblamagan. Shuning uchun ham u davlat boshqaruv ishida o'ziga xos alohida diplomatik prinsiplar ishlab chiqqan. Amir Temurning davlatni boshqarish prinsiplari uning “Tuzuklar”ida o'z aksini topgan. Bu bosh yo'riqnoma Amir Temur faoliyatining ko'p qirrali jihatlari va uning o'zi qanday hukmdor bo'lganligini namoyon etadi. Haqiqatda, “Temur tuzuqlari” uning davlat boshqaruv asnosida chiqarilayotgan qonunlar va farmonlari Temur va temuriylar davlat asoslarini qurish va rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, ular har tomonlama puxta ishlangan, daho hukmdor qalbida Alloh irodasi sifatida pishib yetilgan Oliy Tangri amri darajasida talqin etilgan.

G'arbiy Eron va Sharqiy Anadoliyadagi Qora Quyunli va Oq Quyunli turkman hukmdorlari Amir Temur va uning avlodlarini yoqdirmasalarda, ammo farmon chiqarishda Amir Temur uslubini to'liq qo'llaganlar. Eron Safaviy shohlari, Shayboniy va Ashtarxoniylar, Hiva xonlari va Mang'it amirlari, Qo'qon xonlari ham farmon chiqarishda Amir Temur boshqaruvi tomonidan o'rnatilgan namunalarga rioya qilganlar.

¹⁸ К.Маркс. Хронологические выписки. Архив Маркса и Энгельса. Том VI.

Richard Nelson “Temur harbiy strateg va ulkan siyosatdon sifatida hozirgi davr talqini” nomli ma’ruzasida Amir Temur siymosida uning daholigini namoyon etuvchi jihatlarini ko’ra bilgan G’arbning yetuk tarixchilaridan biridir. U ajnabiy olimlarning Amir Temur shaxsi haqidagi xulosalarini kuyidagicha bayon etgan:

-Amir Temur tarixda o’tgan barcha davr buyuk harbiy ko’mondonlari orasida alohida o’rin egallaydi.

-Uning shaxsiy jasorati ham afsonaviydir. Chunki, uning janglarda ko’rsatgan mardligi do’stlari va dushmonlari orasida ham katta obro’ qozonishga olib kelgan. Uning kuch-qudrati va chidamliligi ham kishini lol qoldiradi.

-Amir Temur harbiy san’at ustasi bo’lgan. Buyuk sarkarda sifatida o’z jangchilarini doimo kurashchan vaziyatda tutgan. Dushmonni qattiq ta’qib qilish Temurga xos fazilat edi. U jangga uzoq tayyorlanish orqali tez va shiddatli xujum uyushtirishni afzal bilgan.

-Amir Temur harbiy yurishlar chog’ida ko’plab shaharlarni jangsiz taslim etish qobiliyatiga ega bo’lgan. Chunki, unda oldiga qo’yan maqsadiga jangsiz erishish uslubi va diplomatik mahorati kuchli bo’lgan.

-Amir Temur katta strategik sezgiga ega bo’lgan daho edi. U foydali hamkorlik qilish ahamiyatini yaxshi tushungan. U hatto o’z dushmonidan foydalanish yo’llarini oldindan ko’ra bilgan.

-Amir Temurda jang paytida kerakli joyda bo’la olishlikdek ajoyib fazilat mavjud edi. Bu unga dushmonlari uning maqsadini uqib olishga ulgurmasdan, o’z vaqtida aqilona qarorlar qabul qilish va ularning bajarilishini nazorat qilish imkonini bergan. Jang maydonida Temurni paydo bo’lishi armiyani og’ir vaziyatdan olib chiqib ketishga doio turtki bo’lgan.

-Amir Temur madaniyatlar aro yaxshigina ko’prik o’rnata olgan buyuk shaxsdir. Yutqiziqsiz maqsadga erishish Temur dahosining asosini tashkil etadi.

-Amir Temur o’z davrining shaxmat bo’yicha jahon chempioni darajasidagi shaxmatchi bo’lgan. U hatto donolari ikki barobar ko’paytirilgan maxsus shaxmat taxtasini o’ylab chiqqan.

-Amir Temur dahosining yana bir muhim jihati shu ediki, u saltanat taraqqiyotini faqat bir milliy madaniyat doirasida ko’rmadan, aksincha turli madaniyatlarni qo’shib, bugungi kungacha yashab kelayotgan Yevroosiyo g’oyasini o’z vaqtida ilk bor ishlab chiqqan birinchi shaxs edi. AQSH olimi Richard Nelson Amir Temur daholigiga qoyil qolib, “Hamma madaniyatlar ma’lum ma’noda o’ziga xosdir, lekin ularning ilg’or ibratli jihatlar vaqt o’tishi bilan umumbashariy strategik qadriyatlar bilan uyg’unlashib boradi. Temur bu nazariy imkoniyatni tushunib yetgan Markaziy Osiyodagi birinchi shaxs edi va uning taktik dahosi buni amalga oshirdi”, deydi.

-G’arb olimlari ta’kidlaganlaridek, “Uning imperiyasi turkiy-forsiy, qonunchilik sistemasi turkiy-mo’g’iliy, siyosiy-diniy tartibi-arabiy bo’lgan”.

-Amir Temur o’z kamchiliklarini sergaklik bilan tushunar edi, lekin buni boshqalar kamchilligidan to’g’ri xulosa chiqarish bilan to’g’rilab borgan. Masalan, u To’xtamishni bir ishni paysalga solishi, Boyazidni manmanligi, fors amirlarining o’zlariga bino qo’yishlaridan to’g’ri xulosalar chiqara bilgan.

Buyuk Britaniya olimi Sigdem Balim-Xarding o’zining “Amir Temur va uning merosi: Yosh avlodga tarix va madaniyatdan saboq berish” nomli maqolasida shunday fikr-

mulohazalar yuritadi: “Tarix va madaniyat fanlaridan dars berish-milliy o'zlikni anglash va hissiyotli siyosatdonlar alohida ahamiyat berishi lozim bo'lgan munozarali sohalardir. Ustoz o'qituvchini vazifasi yosh avlodga haqiqatni qayerdan izlash, rost va yolg'on axborot o'rtasidagi tafovutni qanday aniqlash to'g'risida a'lo ravishda ta'lim berishdir. Tarix orqali o'quvchilar o'zlari va boshqalarni madaniyat va qadriyatlarini tushunib yetadilar. Talabalar tarixni hozirgi zamonga qiyoslay olsalar, uni yaxshiroq o'zlashtiradilar. Shu jihatdan tarix va madaniyat fanlaridan saboq berish bugungi kunda borgan sari katta ahamiyat kasb etmoqda. Madaniyat manbasi birinchi navbatda arxeologiya, etnografiya, numizmatika, yozma manbalardir. Dars berganda ma'ruzani ashyoviy dalil yoki ko'rgazmali qurol vositasi bilan uyg'unlikda olib borilsa, yoki tarix va madaniyatdan beriladigan bilimni dala amaliyoti bilan uzviy bog'liklikda o'tilsa, talabada tarixiy voqealar haqida to'liq va mustaxkam tasavvur shakllanadi, deydi olim.

Amir Temur “Tuzuk”lari haqida gap ketganda, uning o'zbek davlatchiligi tarixida muhim yozma manba ekanligini ta'kidlash bilan birga, uning qator bandlarini hozirgi zamon bilan ham bog'lash mumkinligini unitmaslik kerak. Masalan, Amir Temur davrining ijtimoiy-siyosiy hayotidan kelib chiqib, aytilgan bandlardan birida: “Qilich ushlay olgan qo'lgina saltanat mayagini ushlashi mumkin” deyilgan. Buni asl ma'noda emas, balki ko'chma ma'noda zamon bilan bog'lash mumkin, ya'ni “senga yuklatilgan vazifani boshqarishda mulohazali, qatiyatli bo'lib, xalq bulog'idan suv ich va u bilan til top, oldinga qo'ygan maqsadga erishish yo'lida strategik sezgaklikda, xushyorlikda xalq diplomatiyasi orqali mahoratingni ko'rsat”, degan ma'noda sharhlash mumkin. Bunday holatlarda ustoz o'qituvchining tajribasi, bilim mahorati as qotadi.

1996 yil oktabr oyida Amur Temur tavalludining 660 yilligi munosabati bilan “Amir Temur va uning johon tarixidagi o'rni” mavzusida o'tkazilgan xalqaro anjumanga 18 ta xorijiy davlatlardan 38 ta olim ilmiy ma'ruza qilishdi. Yakuniy yig'ilish bayonnomasida xorijiy olimlarning yakdillik bilan aytgan kuyidagi so'zlari bitildi: “Amir Temur hozirgacha yashagan ajdodlar orasida ham, bundan so'ng yashaydigan avlodlar orasida ham eng buyuk shaxs, daho sarkarda va davlat arbobi bo'lib qolaveradi”. Amir Temur bobomiz ana shunday ulug' siymo, buyuk sarkarda va davlat arbobi, ilm-fan homiysi va daho inson edi. Uning siymosi uning avlodlari-mustaqil O'zbekistonimiz xalqi qalbida abadiy yashaydi va bizlarga tenggi yo'q ibrat timsoli bo'lib qoladi.